

**Борисенко Н.М.**

## **Діяльність Міністерства народної освіти Російської імперії в сфері початкового шкільництва (середина 1860–1870-х рр.)**

*Борисенко Наталія Миколаївна, пошукач кафедри історії та етнології України  
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

**Анотація.** У статті висвітлено основні напрями діяльності головного освітнього відомства Російської імперії – Міністерства народної освіти в сфері початкового шкільництва. Основну увагу приділено аналізу заходів щодо посилення контролю, централізації й уніфікації в сфері народної освіти за міністерства Д.А. Толстого як засобу боротьби з поширенням нігілізму серед молоді.

**Ключові слова:** Міністерство народної освіти, народна освіта, Російська імперія, Д.А. Толстой.

Сучасний етап розвитку держави характеризується активним реформуванням української системи освіти з метою її інтеграції до європейських освітніх стандартів. Це змушує дослідників ретельно вивчати як світовий досвід, так і надбання національної системи освіти. Без глибокого вивчення минулого важко визначити основні принципи та головні пріоритети освітньої політики нинішнього етапу розбудови незалежної демократичної держави Україна. Особливої уваги потребує вивчення досвіду створення шкільної системи у період глибоких соціально-економічних зрушень, пристосування до нових товарно-ринкових умов господарювання, оновлення суспільного життя, яким є епоха Великих реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії.

Притаманна розвитку історичних досліджень доби перебудови і постперебудови тенденція відходу від надмірної ідеологізації та руху до врівноважених і компетентних досліджень з освітньої тематики простежується і в історіографії досліджуваної нами теми. За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії освіти в дожовтневий період, що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні. Серед них виділяються досить цікаві дослідження С. Стельмаха, А. Гуза, Р. Гавриш, О. Мармозової, О. Драч, В. Перерви, С. Жукова присвячені просвітницькій діяльності земських установ, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні, складу учителів початкових шкіл, у тому числі й у регіональному вимірі [4–7, 9, 11, 19].

Метою даної статті є з'ясування діяльності Міністерства народної освіти в сфері початкового шкільництва в контексті урядового курсу боротьби з поширенням нігілізму серед молоді.

Політичні події 1866 року в Російській імперії – замах Каракозова на життя імператора Олександра II – дали привід для посилення впливу консерваторів у верхах. Нагнітаючи ворожу атмосферу навколо Міністерства народної освіти, М.Н. Катков – ідеолог реакції, звинувачував його в потуранні нігілізму. Голова слідчої комісії М.М. Муравйов, повідомив Олександру II, що "юнаки, арештовані в Москві, готували себе у вчителів народних шкіл з метою розв'язати народ і звільнити його від релігійних забобонів" [10, с.190]. Шеф жандармів і керівник III відділення в.й.і.в. канцелярії П.А. Шувалов наполягав на необхідності не тільки вжити заходів до викорінення хибного напрямку в навчальних закладах, але й вимагав "змінити політику Міністерства народної освіти (далі – МНО)".

Розпочинається черговий перегляд шкільного законодавства. Головну провину за ситуацію в державі було покладено на освітнє відомство, яке звинувачували в недостатньому контролі за навчальною справою. Замість запідозреного в лібералізмі О.В. Головіна 14 квітня 1866 р. керівником МНО було призначено обер-прокурора Св. Синоду графа Д.А. Толстого, відомого своїми консервативними поглядами. Саме на нього було покладено завдання "виховувати юнацтво в дусі істин релігії, поваги до права власності та дотримання засад громадського порядку" [20, с.121]. В основу практичної діяльності міністерства було покладено всепідданіші доповідні шефа жандармів П.А. Шувалова, голови слідчої комісії М.М. Муравйова, рескрипт 13 травня 1866 р. на ім'я голови Комітету міністрів П.П. Гагаріна і циркуляр керівника освітнього відомства Д.А. Толстого з "роз'яснення" цього рескрипту.

Новий міністр вживає заходів і для безпосереднього ознайомлення зі справою народної освіти на місцях. У 1867 р. він здійснив подорож по окремим губерніям Російської імперії, зокрема і Полтавській. У всепідданішому звіті він не приховував "україн мізерну щодо населення кількість народних училищ, більшість з яких у незадовільному стані" [13]. Причини такої ситуації полягали в малочисельності початкових шкіл, недостатності коштів, які виділялися на їх утримання, і відсутності підготовлених учителів.

Дійсно, аналіз щорічних звітів міністра народної освіти підтверджує, що нестача кваліфікованих учителів була хронічною проблемою початкової школи в Російській імперії. Уряд протягом другої половини XIX ст. активно шукав шляхи для вирішення цього питання. Варто наголосити, що актуальність такого завдання як наповнення сільських шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами відчувається і до нині. Тому слід відкинути неправомірну політизацію цього питання, властиву для радянської історіографії, коли дослідники підкреслювали "неможливість його розв'язання в умовах самодержавства" [10, с.143].

Вирішення кадрового забезпечення початкової школи представники державної влади вбачали в спеціальній підготовці вчителів народних училищ. Так, у 1871 р. на такі цілі було витрачено 334 тис крб, з яких понад 216 тис крб (64%) становили асигнування з державної скарбниці, 98 тис крб. (близько 30%) надійшло від земств, а решту (6%) – відсотки з пожертвуваних капіталів приватних осіб та оплата за навчання [15].

Починаючи з 1867 р., заходи МНО скеровуються на централізацію й уніфікацію початкової нижчих верств населення. Уже в цьому році народні училища Міністерства державних маєтностей підпорядковано попечителям навчальних округів, тобто під контроль головного освітнього відомства держави.

У 1868 р. побачив світ новий закон про приватні училища [2]. Відповідно до нього посилювався контроль головного освітнього відомства за їх функціонуванням, зокрема, навчальний план обов'язково затверджувався попечителем навчального округу, а при обстеженні закладів інспекція першочергово мала звертати увагу на політичну благонадійність утримувачів. Посилювалося і суто "русифікаторська" складова навчального процесу. До переліку навчальних предметів обов'язково мали входити Закон Божий, російська мова, а при розширеному навчальному плані російська історія і географія [18]. У подальшому всі приватні навчальні заклади підпорядкували директорам та інспекторам народних училищ, які мали контролювати навчально-виховну частину в них.

У 1868 р. було видано і закон про домашнє навчання. Відтоді домашніми наставниками в вчителі могли бути тільки представники "християнських віросповідань", моральні якості яких "були достатньо відомі училищній адміністрації".

У 1869 р. Д.А. Толстому вдалося реалізувати два заходи, які були відкинута Державною Радою при обговоренні проекту Положення 1864 р. Зокрема, організувалися зразкові міністерські училища, які мали слугувати взірцем організації навчальної справи, і безпосередньо підпорядковувалися навчальній адміністрації [3]. На них щорічно освітнє відомство мало виділяти 306 000 крб. У подальшому ці кошти були збільшені. Детальна організація зразкових міністерських училищ була визначена в спеціальній "Інструкції двокласним і однокласним сільським училищам Міністерства народної освіти", затвердженій 4 липня 1875 р.

Визначальним кроком для посилення міністерського контролю за просвітництвом на місцях стало запровадження державних інспекторів народних училищ. 29 травня 1869 р. було височайше затверджено рішення Державної Ради про організацію спеціальних посад інспекторів народних училищ по одній у кожній земській губернії. Незалежно від училищних рад за початковими школами відповідно до рішення вищого законодавчого органу мали постійно наглядати інспектори народних училищ. Створення інспекції народних училищ, на думку міністра народної освіти, давало можливості уряду "здійснювати правильний і постійний контроль над початковими народними училищами...", тим самим надати справі народної освіти системності, що базувалася б на міцних педагогічних засадах" [14].

29 жовтня 1871 р. затверджено інструкцію інспекторам народних училищ. До їхньої компетенції входив нагляд за вчителями, навчальною частиною та матеріальним забезпеченням училищ, можливостями відкриття нових [8]. Інспектор зобов'язаний був ретельно слідкувати за обсягом і змістом навчання, методикою викладання у початкових школах. До його обов'язків входило й піклування про запровадження

додаткових предметів у школах, зокрема церковного співу, гімнастики, певних видів ремесел та промислів. По суті, інструкція стала суттєвою поправкою до Положення 1864 р.

Отже, як засвідчує аналіз вжитих заходів, МНО перейшло до політики більш активної участі та контролю справи народної освіти на теренах Російської імперії.

З початку 1870-х рр. ініціативність освітнього відомства в сфері народної освіти розширюється. У 1872 р. реформовано повітові училища і видано Положення про міські училища та вчительські інститути. Відповідно до закону міські училища призначалися для надання дітям усіх станів початкової освіти. Навчальний курс їх тривав шість років. У міських училищах вивчали Закон Божий, церковнослов'янську грамоту, читати і писати російською мовою, арифметику, практичну геометрію, географію, історію, природознавство, фізику, малювання, співу та гімнастику. Ці навчальні заклади повинні були давати учням знання, які відповідали потребам міського населення. На думку міністра Д.А. Толстого, міські училища являли собою заклади "повної (завершеної) початкової освіти" [16]. По суті, вони були вищою початковою школою і становили проміжну ланку між початковою і середньою школою.

Варто відзначити, що ліберальні автори часто бачили винятково негативний підтекст у діях уряду, а тому оцінювали організацію міських училищ як відсутність єдності і безпосереднього зв'язку в системі загальноосвітніх навчальних закладів. На нашу думку, це не в повній мірі відповідає дійсності. Позаяк успішне проходження чотирьох класів такого училища давало право вступу до першого класу реальних гімназій, то фактично бажані учні могли отримувати середню освіту.

Проте, незважаючи на організацію однокласних та двокласних сільських училищ МНО, створення міських начальних училищ, запровадження посад інспекторів народних училищ тощо, Д.А. Толстой уважав, що початкова освіта ще не в повній мірі підпорядкована нагляду і контролю міністерства. Зокрема, у звіті за 1870 р. серед заходів з покращення народної освіти він пропонував: "Трансформувати організацію училищних рад і підпорядкувати їх безпосередньо попечителям навчальних округів... На допомогу інспектора народних училищ запровадити посади помічників інспекторів у кожній губернії" [17].

Реалізуючи свої наміри, міністр подав імператору всепідданійшу доповідь "Про невідповідність мети організації управління народними училищами в імперії". Олександр II після ознайомлення з нею запропонував винести це питання на розгляд Державної Ради. 21 серпня 1872 р. Д.А. Толстой вніс до законодавчого органу подання "Про заходи щодо зміни складу губернських і повітових училищних рад та нижчих училищ відомства Міністерства народної освіти". У документі міністр відзначив бездіяльність губернських та повітових училищних рад, нарікаючи, що окремі не збиралися на засідання протягом двох-трьох років. Зауважимо, що губернські училищні ради, створені за Положенням 1864 року, склалися з єпархіального архієрея (головував у губернській раді), губернатора,

директора училищ та двох представників від губернських земських зборів. До повітової училищної ради входили по одному представнику від МНО, Міністерства внутрішніх справ, духовенства, відомств, які мали початкові школи, а також два представники земства. Пропозиції міністра стосувалися змін у складі училищних рад. Головувати в губернській училищній раді мав директор народних училищ, а в повітовій – інспектор народних училищ. Всі училищні ради пропонували підпорядкувати безпосередньо попечителям навчальних округів [12].

Також було запропоновано посилити інспекцію народних училищ у земських губерніях і запровадити посади помічників інспекторів народних училищ (від чотирьох до шести на губернію). Усього Д.А. Толстой вважав доцільним мати одного помічника на два-три повіти, щоб на кожного з посадовців припадало до 75 початкових шкіл.

Отже, тільки за умови пропонованого реформування керівництва народною освітою міністр вважав, що означена сфера перебувала б під наглядом педагогічно досвідчених і надійних осіб. Також за наполяганням міністра внутрішніх справ до складу губернських і повітових училищних рад було включено по одному представнику від силового відомства.

31 березня 1873 р. на спільному засіданні департаментів Державної Ради було розглянуто і схвалено подання Д.А. Толстого. Журнали засідання подано на остаточний розгляд Державної Ради. Проте закулісна боротьба консерваторів і лібералів щодо перспектив розвитку народної школи в державі тривала.

Як виявив радянський дослідник І.В. Оржеховський, 21 грудня 1873 р. з питання нагляду за народними школами відбулося засідання Ради міністрів [10, с.151]. Учасник засідання П.О. Валуєв занотував у своєму щоденнику: "Графом Шуваловим, за попередньою домовленістю з графом Толстим та міністром внутрішніх справ, було запропоновано передати нагляд за народними училищами дворянським предводителям. З цією метою було представлено проект рескрипту, складений Катковим" [1, с.285]. Реконструювати хід засідання І.В. Оржеховському вдалося за щоденниковими нотатками безпосередніх учасників, а саме П.О. Валуєва, Д.О. Мільотіна, великого князя Костянтина Миколайовича. Він кваліфікував це як змову консерваторів в особі Шувалова, Бобринського, Палена, Тимашова, Толстого і навіть Валуєва, які запропонували передоручити нагляд над народними школами повітовим предводителям дворянства. Підтримка цих заходів імператором забезпечила втілення їх у життя. 25 грудня 1873 р. Олександр II підписав підготовлений рескрипт.

Рескрипт зобов'язував усі відомства сприяти міністру народної освіти на ниві громадського виховання і навчання. У документі відзначалося, що народна освіта в душі релігії і моральності є справою величною і священною, а тому підтримувати і зміцнювати її покликано не тільки духовенство, а всі освічені люди країни. Саме на дворянство імператором було покладено обов'язок "стати на сторожі народної школи". Зокрема, місцеві предводители дворянства, виконуючи обов'язки попечителів початкових училищ у губерні-

ях і повітах, мали забезпечити виховний аспект у школах, а також добробут і поширення народних училищ.

По суті це була спроба консерваторів пригальмувати громадську активність в умовах масового "ходіння в народ" молоді і надати відданим традиціям дворянським предводителям повний контроль за початковою освітою в країні.

У зв'язку з опублікуванням рескрипту в столиці в січні 1874 року під головуванням Д.А. Толстого відбулися спеціальні засідання, де окрім урядовців взяли участь і предводители дворянства, зокрема Херсонської і Катеринославської губерній, які "палко висловлювалися на підтримку своєї участі в справі народної освіти" [10, с.154].

Такі заходи забезпечили зміцнення позицій консерваторів у верхах і надали можливості здійснювати подальшу реорганізацію справи народної освіти у визначеному ними напрямку. Уже в лютому 1874 р. Д.А. Толстой вносить до Державної Ради чергове подання про реформування народних училищ. Наполягаючи на тому, щоб керівництво училищами належало МНО, запропоновано ввести до складу училищних рад предводителів дворянства, які мали головувати в них. Нагляд за релігійним вихованням у початкових школах покладался на місцеве духовенство: в єпархіях – на єпархіальних архієреїв, у парафіях – на парафіяльних священників. Право загального нагляду за розвитком початкової освіти в губерніях зберігалося за губернаторами. Такі заходи, на думку міністра народної освіти, повинні були сприяти не тільки кількісному зростанню шкіл, але й якісному їх покращенню.

Проект Д.А. Толстого було схвалено Державною Радою. 25 травня 1874 р. Олександр II затвердив нову редакцію Положення про початкові народні училища. Саме воно до 1917 р. визначало порядок завідування народними училищами на теренах Російської імперії.

Відповідно до Положення в земських губерніях скасовувалися посади губернських інспекторів училищ і впроваджувалися нові інституції – директор народних училищ та його помічники – інспектори. Завідування навчальною частиною покладалося на директорів та інспекторів народних училищ, а також на губернські та повітові училищні ради та предводителів дворянства.

За змістом закону початкові народні училища мали "утверджувати в народі релігійні і моральні поняття та поширювати корисні знання". Навчальний курс народних училищ включав Закон Божий, читання книжок церковного і цивільного друку, письмо, арифметику та церковний спів.

Варто наголосити, що МНО нові організаційні заходи упровадило досить швидко. Уже протягом 1874 р. призначено директорів і інспекторів народних училищ, а губернські та повітові училищні ради розпочали роботу в новому складі.

Отже, Необ'єктивне ставлення до учнівської молоді поглибилося з 1866 р., імпульсом до цього став замах на Олександра II студента Д.В. Каракозова, який входив до групи соціалістів. Нова внутрішня політика багато в чому визначалася позицією керівника III відділення в.й.і.в. канцелярії П.А. Шувалова,

який відзначив небезпеку самодержавному правлінню від покоління, зараженого ультрадемократизмом, соціалізмом, нігілізмом, вважаючи за доцільне на певний час зупинитися на шляху просвітництва. Новим міністром народної освіти, якому довірили відповідальну посаду контролю за вихованням молоді в

неспокійний час, став Д.А. Толстой, що, будучи одночасно й обер-прокурором Св. Синоду, пріоритетом розвитку народної освіти визначив посилення державного контролю, централізації, уніфікації шкільництва.

#### ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Валуев П.А. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел (1861-1876 гг.) – М.: Мысль, 1961. – Т. 2. – 587 с.  
*Valuev P.A. Dnevnik P.A. Valueva, ministra vnutrennih del (1861-1876 gg.) [Diary P.A. Valuev, Minister of the Interior (1861-1876 gg.)] – M.: Mysl', 1961. – T. 2. – 587 s.*
2. Высочайше утвержденное, 19 февраля 1868 г., мнение Государственного Совета о частных училищах // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – С. 63-89.  
*Vysochajshe utverzhdennoe, 19 fevralja 1868 g., mnenie Gosudarstvennogo Soveta o chastnyh uchilishhah [The highest approved, February 19, 1868, the opinion of the State Council on private schools] // Svod glavnejshih zakonopozhenij i rasporyzhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah / Sost. P. Annin. – S.Pb., 1890. – Ch. 1. – S. 63-89.*
3. Высочайше утвержденное, 29 мая 1869 г., мнение Государственного Совета о некоторых мерах к развитию начального народного образования между сельским населением в губерниях, в коих введены земские учреждения // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – С. 51-53.  
*Vysochajshe utverzhdennoe, 29 maja 1869 g., mnenie Gosudarstvennogo Soveta o nekotoryh merah k razvitiyu nachal'nogo narodnogo obrazovaniya mezhdru sel'skim naseleniem v gubernijah, v koih vvedeny zemskie uchrezhdenija [The highest approved, May 29, 1869, the State Council opinion on certain measures to develop primary public education between the rural population in the provinces, in whom introduced zemstvo institutions] // Svod glavnejshih zakonopozhenij i rasporyzhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah / Sost. P. Annin. – S.Pb., 1890. – Ch. 1. – S. 51-53.*
4. Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 1999. – 18 с.  
*Havrysh R.L. Shkil'na diyal'nist' zems'koho samovryaduvannya na Livoberezhniiy Ukraini v 1865-1919 rokakh [School activities Provincial governments in Left-Bank Ukraine in 1865-1919 years] : Avto-ref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khark. nats. un-t im. V.N.Karazina. – Kharkiv, 1999. – 18 s.*
5. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864-1914): Автореф. дис...канд.іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 1997 – 24 с.  
*Huz A.M. Kul'turno-osvitnya diyal'nist' zemstv v Ukraini (1864-1914) [Cultural and educational activities zemstva in Ukraine (1864-1914)] : Avto-ref. dys...kand.ist. nauk: 07.00.01 / Kyviv. nats. un-t im. T.H. Shevchenka. – Kyviv, 1997 – 24 s.*
6. Драч О.О. Развитие начатковой освіти в Україні (1861-1917 гг.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.  
*Drach O.O. Rozvytok pochatkovoyi osvity v Ukraini (1861-1917 rr.) [The development of primary education in Ukraine (1861-1917 years)]: Avto-ref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. – Kharkiv, 2002. – 17 s.*
7. Жуков С.М. Земські школи Харківської губернії (1865-1919 гг.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2012. – 19 с.  
*Zhukov S.M. Zems'ki shkoly Kharkivs'koyi huberniyi (1865-1919 rr.) [Zemsky school Kharkov province (1865-1919 years)] : Avto-ref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. – Kharkiv, 2012. – 19 s.*
8. Инструкция инспекторам народных училищ // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – С. 63-89.  
*Instrukcija inspektoram narodnyh uchilishh [Instructions unspektoram narodnyh schools] // Svod glavnejshih zakonopozhenij i rasporyzhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah / Sost. P. Annin. – S.Pb., 1890. – Ch. 1. – S. 63-89.*
9. Мармозова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 1998. – 180 с.  
*Marmozova O.I. Prosvitnyts'ka diyal'nist' zemstv v Ukraini (kinets' XIX – pochatok XX st) [Educational activities zemstva in Ukraine (late XIX – early XX century)]: Dys...kand. ist. nauk: 07.00.01 / Donets. nats. un-t. – Donets'k, 1998. – 180 s.*
10. Оржеховский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60 – 70-х годах XIX века. – Горький, 1974. – 167 с.  
*Orzhehovskij I.V. Iz istorii vnutrennej politiki samoderzhavija v 60 – 70-h godah XIX veka [From the inner history politics autocracy in the 60 – 70-ies of the XIX century]. – Gor'kij, 1974. – 167 s.*
11. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В.С. Перерва. – Біла церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.  
*Pererva V.S. Istoriya shkil'nytstva v mistakh i selakh Kyvivshchyny XIX – pochatku XX st. [History of Schooling in the towns and villages of Kiev region XIX – early XX century] / V.S. Pererva. – Bila tserkva: Vyd. O. Pshonkiv's'kyi, 2008. – 672 s.*
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1152, т. VIII, 1873, спр. 226, арк. 19.  
*Rosijs'kyi derzhavnyy istorychnyy arkhiv (dali – RDIA), f. 1152, t. VIII, 1873, spr. 226, ark. 19.*
13. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 53, арк. 46-47, 194.  
*RDIA, f. 733, op. 117, spr. 53, ark. 46-47, 194.*
14. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 59, арк. 71.  
*RDIA, f. 733, op. 117, spr. 59, ark. 71.*
15. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 61, арк. 221.  
*RDIA, f. 733, op. 117, spr. 61, ark. 221.*
16. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 62, арк. 77.  
*RDIA, f. 733, op. 117, spr. 62, ark. 77.*
17. РДІА, ф. 733, оп. 117, спр. 60, арк. 89.  
*RDIA, f. 733, op. 117, spr. 60, ark. 89.*
18. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – С.Пб., 1871. – Т. 4. – С. 1345.  
*Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshhenija [Collection of resolutions by the Ministry of Public Education]. – S.Pb., 1871. – T. 4. – S. 1345.*
19. Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60 – 90-х гг. XIX в. : Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / Киев. гос. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1991. – 19 с.  
*Stel'mah S.P. Politika samoderzhavija v oblasti narodnogo obrazovaniya na Ukraine v 60 – 90-h gg. XIX v. [Policy of the autocracy in public education in Ukraine in 60 – 90th.*

*Nineteenth century*] : Avtořef. dis...kand. ist. nauk: 07.00.02 / Kiev. gos. un-t im. T.G. Shevchenko. – K.,1991. – 19 s.

20. Чарнолуцкий В.И. Начальное образование во второй половине XIX столетия // История России в XIX веке. – С.Пб.: Изд. Тов-ва Бр. А. и И. Гранат и К. – Т. 7.– Отдел 3. – С. 109-169.

Charnoluskij V.I. Nachal'noe obrazovanie vo vtoroj polovine XIX stoletija [Primary education in the second half of the nineteenth century] // Istorija Rossii v XIX veke. – S.Pb.: Izd. Tov-va Br. A. i I. Granat i K. – T. 7.– Otdel 3. – S. 109-169.

**Borysenko N.M. The activity of the Ministry of public education in the sphere of primary schooling in the middle of 60 – 70s years of the XIX century.**

**Annotation.** The article highlights the fundamental aspects of the activity of the main educational institution in the Russian Empire – the Ministry of public education in the scope of primary schooling. Much attention is paid to the analysis of the processes of centralization and unification in the area of the public education during the time of D. Tolstoy's ministry as way of strife with the spreading of nihilism among the youth.

**Keywords:** *Ministry of public education, public education, Russian Empire, D. Tolstoy.*

**Борисенко Н.Н. Деятельность Министерства народного просвещения Российской империи в сфере начального образования (середина 1860–1870-х гг.)**

**Аннотация.** В статье освещаются основные направления деятельности главного учебного ведомства Российской империи – Министерства народного образования в сфере начальной школы. Основное внимание уделено анализу мероприятий по усилению контроля, централизации и унификации в сфере народного образования во время министерства Д.А. Толстого как способа борьбы с распространением нигилизма среди молодежи.

**Ключевые слова:** *Министерство народного образования, народное образование, Российская империя, Д.А. Толстой.*